

ІСТОРІЯ ЧИСЛІВНИКА *ДВА* В УКРАЇНСЬКІЙ МОВІ

Кафедра української мови

Ю. О. КАРПЕНКО

Числівник 2 змінювався в давнину за родами і відмінками. За родами і відмінками змінюється й сучасно *два*, але сучасні форми його значно відрізняються від давніх. Крім того, цей числівник у своєму старовинному вживанні пов'язувався з особливою категорією числа – двоїною. В сучасній мові – від часу зникнення категорії двоїни – він вживається з множиною.

Родову диференціацію цей числівник виявляв лише в одній формі – у називному-знахідному відм., де для чоловічого роду маємо *дѡва*, а для жіночого – *дѡвѣ*². Форма середнього роду збігалася не з чоловічим, а з жіночим родом, напр., ще в грамоті 1429 р.: «держить от насъ двѣ селищи. одно Сволочигачи, а другое верхъ Волванця» (Розов, стор. 112). Решта форм – спільна для всіх трьох родів.

Числівник 2 мав лише три відмінкові форми – як і інші імена, що вживались у двоїні. У формах двоїни дуже давно, ще в індоєвропейській мові-основі виробився так званий відмінковий паралелізм, при якому два або й три відмінки мали однакову форму. Таким чином, називний відмінок збігався із знахідним (такою ж була і клична форма), родовий — з місцевим, давальний — з орудним (таким був і особливий відмінок аблатив, вживання якого слов'яни не знають). Відмінювався числівник 2 як займенник *ть* у двоїні, тобто мав займенникову систему флексій:

чол. р. жін. та сер. р.

1 і. —3. *дѡва дѡвѣ*

Р.—М. *дѡвою*

Д.—О. *дѡвѣма*

л. р. жін. та сер. р.

та *тѣ*

порівн. *тою*

тѣма

Вже в найдавніших східнослов'янських пам'ятках ця система відмінювання 2 виявляється порушеною: поруч з родовим-місцевим відм. *дѡвою* вживається інша форма *дѡву*. Поява форми *дѡву* є першим виявом впливу іменникових форм на числівник 2, – впливу, що давав себе знати і пізніше. В Ізб. Святослава 1073 р. на одному й тому ж аркуші 158 поруч з: *дѡвою десятоу* маємо *дѡвою десятоу*. Пізніше форма *дѡвою* зовсім витісняється іменним *дѡву*: в українській грамоті 1400 р.: «з. л. копь рускихъ безо *дѡву* копу» (Розов, стор. 61); в гр. 1509 р.: «межи *дѡву* источникъ (АЮЗР, I, 40); в гр. 1531 р.: «съ *дѡву* полуволокчовъ» (АЮЗР, I, 80 і 81); в гр. 1533 р. «тыхъ *дѡву* сельъ» (АЮЗР, II, 138). Проте перемога форми *дѡву* не заважала книжникам вживати іноді й архаїчну форму *дѡвою*. Так, в укр. євангелії XV-XVI ст.: «по двою днюю» ар. 60 зв. (В. Перетц, ЗНТШ, т. 93, стор. 26), в Уставі львівської братської школи 1586 р. поруч з новою формою *дѡвохъ* буквально в тому ж рядку маємо: «при устѣхъ *дѡвою*» (АЮЗР, II, 182); навіть в літописі Граб'янки, значно архаїзованій пам'ятці першої чверті XVIII ст.: «прежде *дѡвою* лѣту» (7) – теж поруч з новою формою *дѡвохъ*, яка особливо охоче вживається у знахідному

відмінку особи: «**двохъ** кантимЕровъ... привель», «плЕниша **двохъ** гетмановъ» (33, 47). У тогочасній живій мові боротьби форм **дву** і **двою**, безперечно, не було: **двою** стало на той час мертвою (книжною) формою.

Перше порушення займенникової системи відмінювання числівника 2 появою саме форми **дъву** пояснюється великою поширеністю у род. – місц. відм. двоїни іменників флексії **-у**, яка – з графічним, власне, варіантом **-І** – для м'яких основ – виступає тут майже в усіх словах. Наявність приголосного – **в** у кінці основи числівника (**дв-**) зумовила можливість впливу і двоїни **у** – основа **сынову, домову**. Навпаки, дав. – орудн. відм. двоїни іменників різнився в залежності від типу відмінювання (**-ома, -ема, -ама, -ьма, -ьма**), що заважало впливом іменників на відповідну форму числівника 2 (**дъвЕма**), яка й залишається тому в найдавніших пам'ятках незмінною. В Остр. єв.: «дъвЕма отъ нихъ» 205; у вкладній Варлаама Хутинському монастирю після 1192 р.: «съ двЕма сынов (...)»³.

Родовий-місцевий відм. **дъву** є руською особливістю у відмінюванні числівника 2, ст.-сл. пам'ятки її не знають. Напр., Маріїнське єв. вживає лише форму **дъвою**. «по **дъвою** дъноу» (97 і 171), «дъвою ризоу» (стор. 30) ін., форми **дъву** ця пам'ятка не знає. Цей і подібні факти свідчать, що форма **дъву** з'явилась в давньоруській мові очевидно вже після її відділення від мов західних і південних слов'ян, але в доісторичний період, в епоху до появи писаних пам'яток, що дійшли до нас. Ця форма являє собою одну з морфологічних особливостей давньоруської мови⁴. (Специфічно східнослов'янський характер форми **дъву** відмічає у своїх «Лекциях» О. І. Соболевський)⁵. І напевно чи виправданим є виправлення **дву** на **двою**, зроблене Д. С. Лихачовим у фразі «По **двою** же лЕту Синеусъ умре» (замість: «По **дву** же лЕту Синеусъ умре») в академічному виданні «ПовЕсти временных лЕт»⁶ за Лаврентіївським списком 1377 р. Виправлення це обґрунтовується даними Троїцького списку 1409 р., Радзівілівського списку кінця XV ст. та ін. Але порівн. аналогічне явище в Іпатіївському літописі біля 1425 р.: відповідно до «дву лЕту» цього списку (89) у Хлебніковському списку XVI ст. маємо «двою лЕту».

Висловлена точка зору, що форми **дъвою** та **дъву** співіснували ще в спільнослов'янській мові. М. М. Дурново, захищаючи цю думку, вказував на наявність форми **дъву** в західнослов'янських мовах⁷. Проте й тут, як у давньоруській мові, збереглися сліди боротьби між **дъвою** і **дъву**, що закінчилась перемогою останньої форми. Тому більш прийнятним є визнання незалежного розвитку **дъву** у західних та східних слов'ян вже після їх розділення. Однаковість розвитку, що виявилася в цьому є результатом спорідненості слов'янських мов, дією спільних для них тенденцій.

Інші новотвори у відмінюванні числівника 2 з'являються пізніше, на протязі історичного розвитку давньоруської, а потім трьох братніх східнослов'янських мов.

Наступним новотвором у відмінюванні числівника 2 була поява форми давального-орудного відм. **дъвома** замість давнішої **дъвЕма**. О. І. Соболевський навіть зараховує форму **дъвома** (поруч з род.-місц. відм. **дъву**) до найдавніших особливостей давньоруської мови⁸. Так само в «Истории древнерусского языка» Л. П. Якубинського⁹. Але в перших давньоруських

пам'ятках, як зазначалось, ця форма не засвідчена. З'являється вона – під впливом відповідної іменної форми – вже в історичний період розвитку давньоруської мови (М. К. Грунський появу форми **двома** відносить до «пізніших часів», аж після XIV–XV ст.)¹⁰.

Поява саме форми **дъвома** показує, що в той час найбільший вплив на відмінювання числівника 2 мали іменні форми *о* – основ. Форма род.-місц. відм. *дъву* з'явилась раніше тому, що тут вплив *о* – основ підтримувався формами інших основ; при появі ж форми дав.-орудн. відм. **дъвома** такої підтримки не було, через що з'являється вона пізніше. Займенникове *дъвЕма* виявилось при цьому більш стійким, ніж займенникова форма род.-місц.: воно широко і досить довго вживається пам'ятках (поруч з новим іменним двома: «двома а либо тремя мЕсяцьма», молдавська грамота 1462 р., Н., т.І, ч. II, стор. 693; «волами **двома**», акт 1655р., АрхЮЗР VI, I дод. стор. 3 тричі, 4 двічі; «двома або трома словъ короткими», Учительне евангеліє Симеона Тимофієвича 1670 р.¹¹ та ін.). Напр.: «со двЕма снма» в гр. 1378 р. (Розов, стор. 26); «служити... **двЕма** стрЕлци» в гр. 1408 р. (АЮЗР, I, 6); «сь **двЕма** дворы» в гр. 1529 р. I ; (АЮЗР, I, 76); «межи **двЕма** разбойниками» в Пересопницькому евангелії 1556–1561 рр. (74); «зъ **двЕма** чоловЕки» в гр. 1570 р. (АЮЗР, I, 176); в документі 1597 р. «зъ **двима** возными» (АрхЮЗР, I, VI, 139); в Івана Вишенського: «**двЕма**» (Соч. 64); навіть у літописі Граб'янки 1710 р.: «зъ двЕма арматами» (53); проте частіше Граб'янка вживає все ж форму **двома** (34, 58 і ін.). Порівн. характерний для живучості форми на **-Ема** приклад у збірці Я. Ф. Головацького: «Ой, піду я воду брати Двома коновками, Пуста доля се вхопила **Обіма** руками» (III, 378). Займенникова форма тут вжита поруч з новою, іменною. Форма *дъвЕма*, фонетично змінена (**двіма, двима, двема**), зафіксована, «як спорадичне явище», також в говірках північно-західних районів Чернігівщини»¹².

Спочатку нова форма *дъвома*, як і інші подібні форми двоїни, означала не лише орудний відм., а й давальний, напр., в Уставі львівської братської школи 1586 р.; «человЕку единомъ или **двома**» (АЮЗР, II, 184). Поступово давальний відм. формально відокремлюється від орудного, а форма **двома** починає виражати лише один орудний відм. І. В. Ягич розмежування цих форм числівника 2 відносить до середини XIV ст. (Московська грамота 1341 р.)¹³.

Процес формального розмежування цих відмінків проходив дуже повільно, вони змішувались, як у наведеному прикладі, навіть вже після появи окремої форми для давального відмінка. А ця нова форма давального відмінка могла деякий час вживатись і в значенні орудного: (панна) «сидЕла въ кароцЕ золотой отцевской зъ **двомъ** епископами» – в пам'ятці 1494 р. (АЮЗР, II, 112).

Форма **двома**, що виникла ще в давньоруській мові збереглась, правда із звуженням значення (лише орудний відм. замість давнішого дав.-орудн.), до сучасності, вживаючись в сучасній українській літературній мові і в більшості діалектів.

Проте в частині українських діалектах вона зазнала певних змін. Вузько діалектно (в деяких говірках південно-західного наріччя) набула певного поширення форма **двоми**, поруч з такими формами інших числівників. Але вважати цю форму орудним відмінком можна лише в плані генетичному, тому що за своїм сучасним вживанням це прислівник (незмінна форма),

вживаний у значенні збірного числівника, порівн.: «ишли **двоми** верховінці»¹⁴, або «де тоты двоми замкнуты были»¹⁵. Походить ця форма з давнього орудного відм. числівників 3, 4: трьми, четырьми, який, відділившись від системи відмінювання даних числівників, став незмінною формою, набув значення збірних числівників. З цих форм, вже як спеціальний суфікс, **-ми** (під впливом форми 2 виник і паралельний варіант **-оми**) було перенесено і до числівника 2. Навряд чи можна погодитись з думкою І. Верхратського про стягнення давнього **двоими**¹⁶: порівн. наявність форм **п'ятми, шести** і тд. або **п'ятьоми, восьмоми** і тд. Вживання прислівника **двоми** не заважає існуванню у тих же говірках орудного відм. **двома** від кількісного два.

Не збереглась форма **двома** в російській (**двумя**) та білоруській (**двума**) мовах.

В давньоруській же мові бере початок ще одна зміна в парадигмі числівника 2; замість давнішого **дъвѢ** середній рід починає виражатись формою, чоловічого роду **дъва**. Процес утворення наз.-знах. відм. сер. роду **два** (<дъва) залишається у вітчизняному мовознавстві не зовсім виясненим. Напр., у П. Я. Черниха знаходимо таке пояснення цього явища: «В связи с тем, что в процессе разрушения категории двойственного числа такие формы существительных мужск. р., как **брата, стола, коня** и т. п., в сочетании с **дъва** получили значение рода ед., а существительные сред. р. типа **село, поле** имели одинаковую с существительными мужск. р. форму род. ед., на **-а, -'а: села, поля**, – в конечном счете **два** (из **дъва**) получило значение мужск. и сред. р.»¹⁷. Пов'язувати виникнення наз.-знах. відм. сер. р. **два** з формою род. відм. однини (**села, поля**) ніяк не можна хоча б тому, що сполуки типу **два села** з'являються значно раніше (з XIII ст.), ніж між вказаними формами міг виникнути якийсь вторинний зв'язок. Зв'язок цей міг оформитися лише через деякий час після повного занепаду двоїни в іменній системі, а на XIII ст. припадає згідно з даними пам'яток лише початок цього занепаду. Крім того, думка П. Я. Черниха заперечується даними української мови, де теж маємо сполуки типу **два села**, а вторинний зв'язок іменників у цих сполуках з формою род. відм. однини (як в рос. **два брата**) широкого розвитку не набув (порівн. і суч. укр. **два брати**).

Справді ж процес утворення наз.-знах. відм. сер. р. **два** був значно складнішим, і розпочався він, треба думати, ще до занепаду двоїни. Розпочався він всередині категорії двоїни, а своїми результатами сприяв її занепаду.

На час появи писаних пам'яток іменники сер. р. відмінювались в давньоруській мові лише за о- (та јо-) – основами¹⁸, маючи дуже багато спільного з іменниками чол. р. тих же основ. Але в наз.-знах. відм. двоїни сер. рід іменників мав форму **селѢ, поли**, – таку ж, як жін. рід а- (та ја-) – основ (**женѢ, земли**), і відмінну від відповідної форми чол. р. о- (та јо-) – основ (**города, коня**). І ось загальна близькість середнього роду до чоловічого призводить до того, що і в наз.-знах. відм. двоїни замість **селѢ, поли** починають вживати **села, поля**, як в чол. р. Отже, на даному етапі цей процес не виходив за межі двоїни.

Але з початком занепаду двоїни процес цей значно поживляється. Наз.-знах. двоїни **села, поля** починає підтримуватись аналогічною формою наз.-знах. множини сер. р. З остаточним занепадом двоїни ці дві форми зливаються в одну – наз.-знах. множини **села, поля**.

У безпосередньому зв'язку з цим процесом відбувається заміна в наз.-знах. відм. сер. р. формою **дѣва** давнішої форми **дѣвѣ**, напр., в духовній новгородця Климента до 1270 р. «даю за все за то **два села**»¹⁹; в Слові о полку Ігоревім: «**два солнца** помЕркоста»²⁰; в укр. грамоті 1391 р.: «продаль есть... **два дворища**» (Розов, стор. 45)²¹; в молд. грамоті 1431 р.: «дали єми попу нашєму ЮзЕ **два села**» (Н., т. I, ч. II, стор. 838); в гр. 1509 р. «даль **два сельцы**» (АЮЗР, I, 39); в гр. 1533 р. «**тыи два села**» (АЮЗР, II, 138). Проте весь час продовжує існувати і форма наз.-знах. відм. сер. р. **двѣ (дві)**: в молд. грамоті 1402 р. «**двѣ лѣтѣ**» (Н., т. I, ч. II, стор. 823); в молд. гр. 1412 р.: «дали єсмы ємоу... **двѣ селѣ**» (Н., т. I, ч. II, стор. 832); в гр. 1429 р.: «**тыи двѣ селищи**» (Розов, стор. 112); в гр. 1454 р.: «придаем нашы **двѣ селѣ**» (Розов, стор. 163); в гр. біля 1458 р.: «**двѣ ведрѣ меду**» (Розов, стор. 167); в гр. 1570 р.: «на **двѣ стрѣленьи**» (АЮЗР, I, 173); у Івана Вишенського: «**двѣ или три словѣ**» (Соч., 104; АЮЗР, II, 260).

Написання наз.-знах. відм. сер. р. **двѣ** не було просто традиційним, воно відповідало живій вимові. Поява форми сер. р. **два** мала місце не у всьому масиві говірок давньоруської мови (з тих, що на їх базі пізніше сформувалась українська мова). Ця форма з'являється лише в частині говірок, інша ж частина продовжувала зберігати форму **двѣ (дві)**. Саме про це свідчать дані сучасних українських діалектів, де наз.-знах. відм. сер. р. **дві** вживається досить широко. Форму сер. р. **дві** зустрічаємо в більшості говірок південно-західного наріччя української мови – від південної Житомирщини: «д'в'і сил'і»²² і північно-західної Одещини: «дві йаблуц'і»²³ до Закарпаття²⁴, порівн. в «угроруському» рукописі Стефана Теслевцьового XVIII ст. (у праці І. Я-Франка «Апокрифи і легенди з українських рукописів», т. I-V): «**тоты двѣ мѣста**» (I, 332), «**двѣ полѣньци**» (I, 298), «у тридцять, лѣть а в **двѣ**» (III, 69). Порівн. ще у збірці Я-Ф. Головацького: «Сваль мі яблочко... або **дві**» (II, 729): «**дві** оконці» (IV, 59); «просимо на словічко, на **дві**» (IV, 428). Зустрічаємо цю форму також у північному наріччі і, в значно меншій мірі, в південно-східному.

Отже, в українській мові з давнини існують з діалектним розмежуванням **дві** форми сер. р. числівника 2 – **дві** (<дѣвѣ) і більш нова **два** (<дѣва). Тому невірним, метафізичним є вирішення цього питання в І. Огієнка: «середній рід числівника тоді (в XVII ст. — Ю. К.) був ще **дві** (двѣ), а не **два**»²⁵. В пам'ятках, залежно від діалектної приналежності автора (чи переписувача), вживається і одна і друга форма. Обидві вони претендували на право бути літературною нормою. Порівн. в молд. грамоті 1434 р.: «дали єми єму... на Тутовѣ **двѣ** села», а трохи нижче: «**два** села» (Н., I, II, 852); також в грамоті польського короля Володислава IV 1633 р.: «дворыщъ **двѣ**», а далі: «**два** дворища» (АЮЗР, II, 83 і 85). З часом літературною нормою стає форма **два**, – на живій базі полтавсько-київського діалекту, де для сер. р. вживається ця форма. Лише в єдиному випадку, в назві числівника 200 зберігається в сучасній українській літературній мові і в більшості діалектів (але не в усіх діалектах) деєтимологізована форма наз.-знах. відм. сер. р. **дві**: **двісті**, – колишне **дѣвѣсѣтѣ**, з наз.-знах. відм. двоїни іменника сер. р. **сѣто**. В перемозі форми **два** вирішальну роль відіграв, безперечно, вплив форми визначуваного іменника сер. р., напр., **два села**. Про відповідну протидію цьому впливові свідчить наявність (дуже обмежена діалектно) форм типу «**дві** серця» (Гол., I, 301), де

поява в іменника флексії **-а, -я** не призводить до появи відповідної флексії у числівника. Такі сполучення збереглися в говірках Зкарпаття: «**дві йайца**», «**дві дерева**»²⁶, в говорі лемків: «**дві ябка**», «**дві кола**», «**дві рамена**»²⁷ та ін. Сполучення ці можна вважати перехідним етапом між сполученнями типу «**дві дереві**» і «**два дерева**». Принаймні вони не є чимось дуже новим у діалектах. Їх давність, архаїчність підтверджується пам'ятками XV-XVII ст., напр., в цитованій молд. грамоті 1434 р.: «ДвЕ села» в гр. 1574 р.: «ДвЕ селища короля» (АрхЮЗР, VIII, I, 264); в листі гетьмана Сагайдачного 1622 р.: «сіи двЕ мои... желанія» (АЮЗР, II, 73).

Діалектне збереження в українській мові форм типу **дві відрі**, звичайно, зовсім не означає існування в сучасній українській мові категорії двоїни. Вказані форми є залишками, застиглими реліктами зниклої, мертвої категорії, а не проявами діючої, живої категорії. І тому А. Кримський, помилявся, коли він писав: «Малорусское склонение имен существительных... может кметь, в противоположность русскому языку, не два, а три числа»²⁸. Порівн. цілком вірну думку Є. Ф. Карського: «Их (залишків двоїни – Ю. К.) в малорусской речи не больше, нежели в великорусской и белорусской, хотя в об щем нет совпадений с первой в тех или других случаях. После **два** в великорусских говорах ставится двойственное число мужского рода, в малорусском же наречии как и в белорусском, форму двойственного числа принимают слова женского и среднего родов»²⁹.

Вузько діалектно, в частині говірок Закарпаття слідом за середнім родом форми **два** набув і жіночий рід; числівник **два** таким чином втрачає тут здатність змінюватись за родами, для всіх трьох родів вживається одна форма наз.-знах. відмінка – **два**: **два йаблока**, **два руки**³⁰, **два дівки**³¹. При цьому справа дещо ускладнюється тим фактом, що в деяких закарпатських говірках, як повідомляє І. Верхратський, форма жін. р. **два (два години, два дівки, два мотики, два noci не спала, два гуски, два річки)**, – поруч з чол. **два (два снопи, два медведі)**, – існує при наз.-знах. середнього роду **дві**: **дві коліна**, **дві корита**³². В цих говірках форма середнього роду **дві**, можливо, є вторинною, є результатом взаємовпливів окремих говірок: навряд чи можна припустити виникнення наз.-знах. відм. жін. р. **два** при відповідній формі сер. р. **дві**.

Не зовсім певні приклади узагальнення **два** для всіх родів знаходимо вже в пам'ятках XVI ст., можливо того ж (чи близького) діалектного середовища: «дали... два селище, една на Ревта..., а другая селища на Илигачемь потоця», гр. 1555 р. (В., I, 55), з переходом іменника сер. роду до жіночого, порівн. такий же перехід у гр. 1436 р.: «где есть татарская селища» (Ульян., стор. 48); «**два части**» і поруч «**двЕ части**» в гр. 1581 р. (там же, стор. 77).

Проте поява для жін. р. форми **два** територіально дуже обмежена. Майже в усіх говірках української мови для жін. р. зберігається стара форма **дві**.

Поява у парадигмі числівника 2 форм **дъву** і **дъвома**, а до певної міри і розвиток для наз.-знах. відм. сер. р. форми **два** (з **дъва**) ще не порушували його двоїнної системи відмінювання. Порушується ця система у зв'язку з: а) проникненням у форми цього числівника флексій множини; б) порушенням властивого йому відмінкового паралелізму. Розвиток цих явищ безпосередньо пов'язаний з загальним процесом занепаду двоїни. Саме в результаті занепаду

двоїни могли з'явитись нові форми: **двох**, **двом**, які і порушили двоїнне відмінювання числівника 2.

На утворення форм родового і місцевого відм. **двох** та давального **двом** (і так само на утворення відповідних: форм в рос. та білор. мовах – **двух**, **двум**) єдиної точки зору серед вітчизняних мовознавців нема. Вказується на дію двох чинників: вплив множини неособових займенників (род. і місц. відм. **моихъ**, дав. відм. **моимъ**) і вплив відповідних форм числівників 3 та 4 (місц. відм. **трѣхъ**, **ѣхъ**; дав. відм. **трѣхъ**, **четырьхъ**). При цьому О. І. Соболевський³³ та П. С. Кузнецов³⁴ визнають лише вплив займенників (останній для дав. відм. додає ще вплив іменників: **столомъ**, **женамъ** і т. д.). Л. П. Якубинський³⁵ та Т. П. Ломтев³⁶ приймають вплив займенників тільки для род.-місц. відм., а для дав. відм. визначальним вважають вплив числівникових форм **трѣмъ**, **четыремъ** (Т. П. Ломтев при цьому вказує і на вплив займенників), М. К. Грунський³⁷ же, навпаки, вирішальним вважає вплив числівників для род.-місц. відм., а для давального – нібито вплив займенників (при цьому в першому випадку додається допоміжний вплив займенників, а в другому – допоміжний чи рівноцінний вплив числівників).

Л. А. Булаховський, на відміну від інших дослідників, бачить у рос. родовому – місцевому **двух** продукт уподібнення відмінюванню членних прикметників, визнаючи разом з тим вирішальну роль у його оформленні числівників 3, 4³⁸.

Визнання впливу займенників (і так само – членних прикметників) має свої переваги в тому, що легко пояснює тотожність форми **двох** (рос. та білор. **двух**) для родового та місцевого відм. – числівники 3, 4 тут могли б діяти лише на місцевій, бо форма родового у них була різко відмінна від зазначеної: **трѣи**, **четырь**. Визнання ж дії числівників має переваги у великій поширеності і природності взаємодії між членами числового ряду³⁹. А зв'язки між числівниками – 2-4 були до того ж особливо тісними, тому що ці числівники мали ряд спільних властивостей (прикметникові функції), відмінних від властивостей числівників більше 5 (іменникові функції).

Для розв'язання питання про причини появи форм **двох**, **двом** треба прослідкувати спочатку саму їх появу і розвиток – так, як цей процес відбився у писаних пам'ятках.

Флексії числівника 2 **-ох**, **-ом** (чи в рос. та білор. мовах **-ух**, **-ум**) складні за своїм походженням, тобто голосний, що входить до їх складу, і приголосні **-х** (**<-хъ**) та **-м** (**<-мъ**) мають різне походження: в єдиних комплексах **-ох**, **-ом** (чи **-ух**, **-ум**) вони об'єдналися лише шляхом історичного розвитку. Походження **-у** в рос. та білор. **двух**, **двум** ясне: загально визнано, що це колишній формант род.-місц. відм. **дву**, який пізніше поширився і в дав. та оруд. відм. (рос. **двум**, **двумя**), тобто після появи нової форми род.-місц. відм. **двух** був віднесений мовною свідомістю до основи числівника (перерозклад) узагальнений в усіх непрямих відмінках.

Походження **-о-** в укр. **двох**, **двом** менш ясне. П. С. Кузнецов пояснює його таким міркуванням: «Основа **дво** – в різних словеннях виступає уже в древнейших русских памятниках: ср. **дводоушие** «двоедушие» (Пандекты Антиоха XI в.), также в числительном «12»: «**двонадесятчисельнии** (Новг. Минея 1097 г.)»⁴⁰. Але основа **дво-** є вторинною, іменною за своїм

походженням (**дъв** + сполучний голосний **-О-**), існування цієї основи взагалі сумнівне. Якщо вона й існувала, то рано втратилась в давньоруській мові. Складні слова типу дводоушиє асоціювались з іншими складними словами, де виступав сполучний голосний **-о-**. Порівн. **двоженцы** – у Івана Вишенського (АЮЗР, II, 211), у мові І. Я. Франка: «Відступись! Заклинаю тебе Тим ім'я **штирочертним**» (Твори, т. XII, стор. 520), «В тій скалі з долини видно **Штирогранну** чорну пляму» (Твори, т. XI, стор. 190). Тому пояснювати звуком **-о-**, що виступає у складних словах, те **-о-**, що виступає у флексіях (**дв-ох, дв-ом**) – неможливо. Якщо в **дв-о-доушиє** поєднуванні голосним **-о-** частини біль-менш рівноправні, то в «поєднанні» **дв-о-х** ніякої рівноправності нема, нема і самого поєднання, **-о-** тут є частиною флексії. Тому й шукати його треба у флексіях.

Більш обґрунтованим є виведення **-о-** форм **двох, двом** з давньої форми род.-місц. відм. **дъвою**, за яке висловлюється Л. А. Булаховський⁴¹. Але й ця точка зору має своє досить вразливе місце: форма **дъвою** за всіма даними зникла у східних слов'ян, замінившись іменним **дъву**, значно раніше, ніж увійшла у вжиток форма **двох**. Прівн. зауваження І. В. Ягича: «Я вважаю **двою** формою русскою, в протиположність церковнославянському **дъвою**» і далі: «Как же объяснить югозападное **двохъ**?.. Должно быть не заменою окончания **-ю** в **двою** окончанием **-хъ...**»⁴². Традиційне вживання форми **двою** в ряді пам'яток не означало, що ця форма існує в живій мові. Книжники вживали її, іноді навіть не усвідомлюючи її значення. Порівн. **двою** в значенні називного відм. в рукописі XVI-XVII ст.: «млднца же **двою** разбоиникоу възроста» (І. Я. Франко, Апокрифи і легенди, т. II, стор. 159), тобто «дитину ж виховали два розбійники».

На нашу думку, **-о-** в **двох, двом** є результатом узагальнення форми дав.-оруд. відм. **двома** (після її перерозкладу: **дв-ома** > **дво-ма**) в усіх непрямих відмінках, – як в рос. та білор. мовах узагальнилась форма род.-місц. відм. **дву**. **Дву** і **двома** – це найдавніші, ще давньоруські новотвори у відмінюванні числівника 2, що виникли в результаті впливу двоїни іменників. Тепер перший з них не вживається ні в одній з трьох сх.-сл. мов, а другий вживається лише в українській мові. Проте вплив цих форм дуже сильно позначився на всій системі відмінювання числівника 2. При цьому в рос. та білор. мовах сильнішим виявився вплив форми **дву**, а в укр. – **двома**.

В говірках давньоруської мови, що лягли в основу мови української, форма **двома** закріпилась дуже міцно. Це доводиться не лише фактом її збереження до сучасності (в рос. та білор. мовах вона вийшла з ужитку), а, головне, тим, що вона набула у відмінюванні числівників величезної продуктивності, вживаючись тепер в українській мові в усіх числівниках від 2 до 80 (крім числівника 40), при цьому для числівників 5-80 маємо паралельну споріднену форму без **о**: **шістьма**, а в 4 виступає виключно форма без **о**: **чотирма**. Велику впливовість форми **-ома** бачимо в тому, що лише вона (поруч із спорідненою, вивідною **-ма**) змогла в числівниках більше 5 зовсім витіснити стару флексію **і-** основ (порівн. рос. **пятью**), – в решті відмінків вказаних числівників флексії **і-** основ зберігаються (як паралельні форми).

Великою впливовістю форми **двома**⁴³ в українській мові і пояснюється, що саме вона (а не форма **дву**) узагальнилась в непрямих відмінках числівника 2, давши голосний **-о-** для форм род, і місц. **двох**, дав. **двом**.

Важливе спостереження Л. А. Булаховського – «Аналогічний характер **двох** і т. д., серед іншого, виявляється в відсутності переходу **о** в **і**⁴⁴» – є цілком зрозумілим при нашій трактовці походження форми **двох**: у формі **двома** звук **о** перейтр в **і** не міг, тому так, без цього переходу, він виступає і в **двох**, **двом**.

Таке розуміння даного явища, звичайно, не заперечується випадками, коли в одному й тому ж творі зустрічаємо форми на **-ох**, **-ом** поруч з старою займенниковою формою дав.-оруд. **двѣма**. Напр., в Пересопницькому єв. 1556-1561 рр.: **двох** – **двѣма** (66 і 74); в Івана Вишенського: **двомъ** — **двѣма** (АЮЗР, II, 221 і 236). В українській мові голосний флексії **-ох**, **-ом** завдячує своїм існуванням флексії – **ома**. А в окремих пам'ятках української мови форми **двох**, **двом** могли вживатись і поруч з займенниковим **двѣма**, яке виявилось, як ми вже бачили, досить стійким і довго утримувалось у книжних стилях. Порівн. у пам'ятці документально-історичного жанру 1494 р.: «епиекоповъ **двохъ**», а поруч: «межи обома панствы» (АЮЗР, II, 112 і 111).

В деяких українських пам'ятках зустрічаємо й форми голосним **-у-**: в молд. гр. 1457 р.: «с **обухъ** стронъ» двічі (Н., II, II, 674); в гр. київського князя Семена Олельковича 1459 р.: «з **обу двухъ** сторонъ» (Розов, стор. 171); в акті 1487 р.: «тых **двух** дѣлнидъ» (АрхЮЗР, VIII, III, 4); в гр. 1573 р.: «што се дотычеть... пописовъ **гвухъ**» (АЮЗР, I, 193); у гр. 1585 р.: «на перших **двухъ** супахъ» (АЮЗР, II, 181); в гр. 1586 р.: «**двухъ** копій» АЮЗР, II, 185); в гр. 1599 р.: «**двухъ** шляхтичовъ» АЮЗР, II, 3 і 4); в гр. 1633 р.: «на **двухъ**... артикулахъ» АЮЗР, II, 94). Навряд чи всі ці факти можна пояснити білоруським впливом (порівн. дані молд. гр. 1457 р.). Мабуть і в українській мові набуло деякого розвитку узагальнення род.-місц. від. **дву**, як це маємо в рос. Та білор., мовах. Але це узагальнення скоро витіснилось іншим – узагальненням форми **двома**. Порівн. коливання **двух**–**двох**, напр, у гр. Сігізмунда Августа 1568 р.: «на тыхъ **двухъ** артикулахъ», для тыхъ **двохъ** члонковъ» (АЮЗР, II, 163 і 160).

Форма **дво-** (< двома) узагальнилась для непрямих відмінків числівника 2 в українській мові в усій сукупності її діалектів. Виключно форма **двох**, як повідомляє В. С. Ващенко, вживається в полтавських говірках⁴⁵. Широко вживається вона і в північному наріччі, порівн. в опублікованому Ф. Т. Жилком діалектному записі з села Свитязь, Шацького р-ну, Волинської обл.; «спуд **обох** гір»⁴⁶. Форма **двох**, **двома** вживається також, – згідно з матеріалами діалектологічного обслідування за програмою ДАУ, які нам вдалось використати, – в Закарпатській⁴⁷, Чернівецькій, Дрогобицькій, Тернопільській та ін. областях. Наближення голосного до **-у-**, яке іноді спостерігається, почасти пояснюється не морфологічними, а фонетичними процесами, порівн. в с. Лінина Велика, Стрілківського р-ну, Дрогобицької обл.: **двох**, але **двѣма**. Форма **двух** мало поширена в українських діалектах, – напр., у записі з-під м. Дубно: «на тих **двух** стлупах зозуля» (Чуб., т. IV, стор. 612).

Форма давального відм. **двом** з'являється в українських пам'ятках з початку XV ст.: «тымъ **двомъ** селом» в гр. 1412 р. (Н., I, II, 832), «дали есми им **обомъ**... селище» в гр. 1443 р.: (Н., I, II, 884). Пізніше форма **двом** так само і **обом**, міцно входить у письмовий вжиток, витісняючи стару форму давального

двома, обома. Порівн в грамоті 1499 |р.: «имъ **обомь**... имаємъ дати вЕдати» (Н. II, II, 717); в Пересопницькому св.: «**двом** гпдаремъ слоужити» (60); в Івана Вишенського: «**двомь** борцем» (Соч., 40; АЮЗР, II, 221).

Форма род.-місц. відм. **двох** входить у вжиток згідно з письмовими даними трохи пізніше, в середині XV ст. Один з найдавніших випадків її вживання маємо у гр. київського князя Семена Олельковича 1459 р., причому тут зразу представлений і місц. і род. відм.: «з **обу двухъ** сторонъ», «по **обохъ** сторонахъ» (Розов, стор. 171); в гр. 1499 р.: «из **обохъ** сторонъ» (Н., II, II, 714 і 718). З часом ця форма зовсім витісняє давнішу **дву**: «подъ виною **двохъ** тысечи копъ грошей» в гр. 1507 р. (АЮЗР, I, 33); «одъ тыхъ **двохъ** сосонъ» – род. і «по **двох** сторонахъ» – місц. – в гр. 1633 р. (АЮЗР, II, 32). Для визначення часу проникнення у систему відмінювання числівника 2 флексії **-хъ** порівн. коливання в грамоті молдавського воеводи Петра, написаній в 1457 р., за 2 роки до часу написання грамоти Семена Олельковича: «с **обухъ** стронъ вжито тричи (Н., II, II, 674), а трохи далі: «дву земь держати»⁴⁸ (675).

Для походження **-м** (з **-мь**) у формі дав. відм. **двом** визначальним треба визнати вплив відповідних форм числівників 3, 4 (тръмь, четьръмь), а не займенників. З формальної точки зору числівники тут могли діяти з таким же успіхом, як і займенники. Але бачити тут вплив займенників, – це значить вказувати чи не на єдиний для історичної доби приклад впливу займенникової системи відмінювання на форми числівників. А взаємодія взаємовпливи між числівниками – процес цілком природний і звичайний для історичної доби, коли в основному саме в результаті цього процесу виробляється уніфікована система відмінювання числівників. Вплив у давальному відмінку займенникових форм заперечується не лише цим міркуванням – його заперечують факти мови. Маємо на увазі випадки (досить рідкісні) вживання для числівника 2 форми **двем**, – напр, у заголовку грамоти Сігізмунда I XVI ст.: «**двемь** пушкаремъ вруцькимъ» (АЮЗР, II, 144), – у якій яскраво виступає вплив числівників 3, 4. Див. це «Исторический комментарий» Л. А. Булаховського (Курс русского литературного языка, т. II, 1953, стор. 182), де наводиться давальний відм. **двѣмь** з російської пам'ятки останньої чверті XVI ст. Флексія давального відмінка цих числівників після вокалізації сильного **ь** почала звучати **трѣм** (ѣ), **чѣтырем** (ѣ). І у формі **двем** вбачаємо перенесення даної флексії, включаючи і характерний для неї голосний (в зв'язку з тим, що узагальнення голосного форми двома у непрямих відмінках числівника 2 тоді ще не набуло такого великого поширення, як пізніше).

При виясненні походження **-х** (з **-хъ**). У формі **двох** треба мати на увазі, що для родового відмінка числівників 3, 4 нова форма **трехъ**, **чѣтырѣхъ** (замість старої **тры** чи **трии** та **чѣтырь**) засвідчена не після появи форми **двох**, а одночасно з нею (середина XV ст.) і навіть раніше напр, у зудечівській грамоті 1411 р. «на стхъ **трѣхъ отроковъ**»⁴⁹ (Розов, стор. 80); у молдавській грамоті 1452 р.: «отъ тыхъ **трѣхъ** мистъ», «отъ тыхъ **трѣхъ** мистецъ» (Н., II, II, 656)⁵⁰. Тому, здається, треба відмовитися від поширеного погляду, що флексія – **ох** розвинулась спочатку в родовому відмінку числівника 2 (**дв-ох**), а потім перейшла звідси до род. відм. числівників 3, 4. В дійсності ми маємо справу з протилежним процесом (підкреслимо, що йдеться лише про походження форманту **-х**, а не про походження всієї флексії **-ох**, яка своїм голосиш завдячує

числівникові 2). Тому і для род.-місц. відм. **двох** безпосередніх предків можемо вбачати у відповідних формах числівників 3, 4. При цьому розвиток даної форми, спільної для родового і місцевого відм., міг підтримуватись займенниковою системою відмінювання (займенники і членні прикметники), де в множині здавна існує тотожність форм род. і місц. відм. Дія числівників 3, 4 не виключає паралельної допоміжної дії форм займенникової системи відмінювання.

Не без допомоги займенникових форм, можливо, розвиваються і згадані форми род. відм. *трехъ, четырехъ*, поява яких привела до збігу в числівників 3, 4 род. і місц. відм. Проте, як зазначалось, факт впливу займенникових форм на систему числівників є в історичний період явищем унікальним, і тому до його визнання треба підходити з великою обережністю. У збігові для числівників 3, 4 форм род. і місц. відм. свою роль відіграв факт такого збігу у числівнику 2 (здавна властивий йому відмінковий паралелізм). Форми *трехъ, четырехъ* (місц. відм.) почали вживатись і в родовому, можливо, зовсім без впливу займенників, лише в зв'язку з тим, що і в числівникові 2 ці відмінки мали одну форму (**двою**, потім **дву**). А пізніше форми род. і місц. відм. *трехъ, четырехъ* вплинули, після занепаду двоїни і в результаті цього занепаду, на відповідні форми числівника 2, передавши їм своє **-х**.

Про продуктивність у числівників співпадиння фоїрми родового з місцевим свідчить один цікавий факт – наявність в деяких говірках (в основному в говірках Закарпаття) південно-західного наріччя української мови форми родового множини іменників **снопох, быкох, будинкох, сусідох, коньох, гайох** і т. д., навіть **докторох** І. Верхратський⁵¹, а за ним і С. К. Тимченко⁵² не зовсім точно пояснювали цю форму впливом місцевого відм. у-основ. Причини дивного для іменників впливу місцевого на родовий залишались невідомими, поки А. М. Пешковський не вказав цілком слушно на дію відповідних числівникових форм⁵³.

Вузько діалектно в українській мові для місцевого відм. множини набула певного поширення давня флексія цього відм. в у-основах: **сынъхъ > синох**, – звідси **лісох, птахох** і т. д.⁵⁴). Під безпосереднім впливом числівників (порівн. **двох, трьох, п'ятьох**) ця форма була перенесена і в (родовий відм. множини. Перенесення це для вказаного діалектного середовища є досить давнім, порівн. у молд. гр. 1933 р.: «абы первыхъ присягъ и записовъ своихъ **предкохъ** и свои записы и присяга держаль» (Н., I, II, 840) : у молд. гр. 1448 р. «противъ татарохъ» (там же, 886). Збіг род. і місц. множини іменників спостерігаємо лише там, де для іменників вживається у цих формах флексія **-ох**, співзвучна з числівниковою флексією. В інших випадках такого збігу нема, і це ще більше підтверджує думку, що причиною його є вплив числівників. Вплив цей і розкриває силу тенденції числівників до об'єднання в одній формі місц. і род. відм. А початковою причиною даної тенденції, вихідною її точкою була давня наявність однієї форми для цих відмінків у числівнику 2. Давній відмінковий паралелізм род. і місц. відм. у числівникові 2 не зник безслідно, а в тарнсформованому вигляді набув продуктивності серед числівників (тому що сприяв уніфікації числівникового відмінювання).

Отже, пояснення появи форм род. відм. *трехъ, чтырехъ*, тотожніх з формами місц. відм. цих числівників, дією факту співпадіння цих форм у числівникові 2 не є зовсім безпідставним.

У зв'язку з розвитком іменникової категорії істот і поширенням її на форми множини з'являється її вираження (вживання у знахідному відмінку форми родового, а не називного) і серед числівників. Для числівників, як і для прикметників та займенників, де явище було простим відображенням даного процесу в категорії іменників, і тому майже ніякої специфіки у відмінювання числівників не вносило.

Особливість проникнення категорії істот у відмінювання числівника 2 полягає в тому, що тут вона порушувала властивий здавна його формам відмінковий паралелізм. В зв'язку з протидією системи відмінкового паралелізму категорія істот починає виражатися цим числівником пізніше, ніж іншими числівниками: у пам'ятці 1494 р.: «взяль царь **двохъ** старшихъ пословъ литовскихъ за руки» (АЮЗР, II, 112); в Уставі львівської братської школи 1586 р.: «двохъ или чтырехъ хлопцовъ... мають виставляти» (АЮЗР, II, 183); в гр, 1594 р.: «сторожовъ, котрые волають, **двухъ** до замку повинні давать» (АЮЗР, I, 252). Порівн. коливання у Пересопницькому єв. 1556-1561 рр.: «оуздрель **два** брата» (16) і прислалъ **двох** зъ оучнковъ» (66). Порівн. і відсутність вираження категорії особи в гр. 1517 р.: «а къ тому придаемъ тын два верху писаныи человека» (АЮЗР, I, 57) і навіть у Івана Вишенського: «арцибискупъ... два слуговины переховати на службу свою могльъ» (Соч., 56; АЮЗР, II, 231).

Таким чином, вже в XV-XVI ст. давнє двоїнне відмінювання числівника 2 виявилось остаточно порушеним. Виникли нові форми **двох, двом**, поява яких була показником того, що числівник 2 втратив свої зв'язки з категорією двоїни (в результаті занепаду цієї категорії): числове значення числівників 3, 4, під дією яких і виникли форми **двох, двом**, заперечує категорію двоїни, а форми їх **трех, чтырех та трем, чтырем** (як і інші давні форми цих числівників) мають множинні за своїм походженням флексії. Втратився властивий раніше формам числівника 2 відмінковий паралелізм:

а) у дав.-оруд. відм. він зник після появи форми **двом**, в результаті розподілу функцій між **двом** (дав.) і **двома** (орудн.);

б) в наз.-знах. відм. він втратився після розвитку в числівнику 2 категорії істот, коли знах. відм. почав виражатися не лише формою називного, а й формою родового відмінка;

в) в род.-місц. відм відмінковий паралелізм втратився в результаті перенесення його на відповідні форми інших числівників. Він перестав бути лише специфічною особливістю даного числівника, ставши фактом уніфікації відмінювання всіх числівників. Тут, отже, відмінковий паралелізм зник не безслідно, а послужив базою для нового явища.

В результаті цих змін в XV-XVI ст. оформляється система відмінювання числівника 2, властива і сучасній українській літературній мові:

	чол. і сер. р.	жін. р.
Н.	два	дві
Р.		двох
Д.		двом
З.		Н. або Р.

О. двома

М. двох

Дальший розвиток даного числівника полягав, з одного боку, у все більшому поширенню форм у діалектах української мови та в різних жанрах літературної мови, де певний час ще могли вживатись старі, реліктові форми. Для ряду українських діалектів цей процес не завершився й досі. З другого боку, розвиток числівника 2 полягав й у великому поширенні його флексій серед інших числівників, що було виявом уніфікації числівникового відмінювання, пов'язаної з оформленням числівників як окремої частини мови.

1 В даній статті прийнято такі скорочення: АрхЮЗР – Архив Юго-Западной России, ч. 1-8, К.; АЮЗР – Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России, т. 1, 2, Спб, 1863-1865; В.-Т. Balan, Documente Bucovinene, т. 1-3, Чернівці, 1933-1937; Н.-Е. Hurmuzaki, Documente privitoare la istoria Românilor, т. 1-2, Бухарест, 1890-1891; ДБ – Діалектологічний бюлетень; ПКД – Полтавсько-київський діалект – основа української національної мови, збірник статей, К., 1954; Ульянов.– В. А. Ульяницкий, Материалы для истории взаимных отношений России, Польши Молдавии, Валахии и Турции в XIV-XVI вв., М., 1887. Маріїнське єв. цитується за виданням І. В. Ягича (Спб, 1883), Іпатіївський літопис – за виданням О. О. Шахматова (Полное собрание русских летописей, т. 2, вид. 2, Спб, 1908), Пересопницьке єв. – за виданням П. Г. Житецького (К, 1876) і літопис Г. Граб'янки – за виданням 1854 р.

2 З технічних причин тут і далі буква **ять** умовно позначається через Е.

3 С. П. Обнорский и С.Г. Бархударов, Хрестоматия по истории русского языка, ч. I, вид. II, 1952, стор. 36.

4 Тому реєстрація у давньоруській парадигмі числівника 2 лише форми Р.–М. дьвою (як це робить, наприклад, Л. П. Якубинський, История древнерусского языка, 1953, стор. 219) є такою ж помилкою, як зміна давньоруської форми орудного однини о – І основ типу городьмь етимологічною формою городомь.

5 Лекции по истории русского языка, вид. 4, 1907, стор. 168.

6 Повесть временных лет, ч. I, 1950, стор. 18

7 Н. Дурново. Очерк истории русского языка. М.–Л., 1924, стор. 261.

8 А. И. Соболевский, Цит. Праця, стор. 168.

9 История древнерусского языка, 1953, стор. 220. Порівн. також Н. Дурново, Очерк истории русского языка, М.-Л., 1924, стор. 261.

10 Історія форм української мови, 1931, стор. 214–215. Таку ж точку зору висловлює С. П. Бевзенко: «Явище це, мабуть, пізніших часів» (Нариси з історичної граматики української мови. Морфологія, 1953, стор. 119).

11 Цит. за статтею І. К. Білодіда «Возз'єднання України з Росією в 1654 р. і його значення для розвитку укр. літ. мови», ПКД, стор. 162 (єв. С. Тимофієвича не видане). Див. ще «Історичний словник українського языка» за ред. Є. Тимченка, т. I, 1930, стор. 673, де наводиться приклад вживання двома у пам'яті 1445 р.

12 Ф. Т. Жилко. Перехідні говірки від української до білоруської мови в північно-західних районах Чернігівщини, ДБ, в. IV, стор. 19.

13 И. В. Ягич. Критические заметки по истории русского языка, Спб, 1889, стор. 91.

14 Й. О. Дзензелівський. Спостереження над системою числівників говірок Закарпатської обл. Наукові записки Ужгородського держ. ун-ту, т. 14, 1955, стор. 32.

15 І. Верхратський. Знадоби для пізнання угроруських говорів. Говори з наголосом сталим, ЗНТШ, т. 40, стор. 85.

16 Там же.

17 П.Я. Черных. Историческая грамматика русского языка М., 1954, стор. 218.

18 Якщо не рахувати основ на приголосний.

- 19 С. П. Обнорский и С. Г. Бархударов. Хрестоматия по истории русского языка, ч. I, изд. II, 1952, стор. 55.
- 20 Там же, стор. 214
- 21 Приклад цей дещо непевний (див. роботу В. Дем'янчука «Морфологія українських грамот», стор. 30, прим. I).
- 22 Л. П. Бова (Ковальчук). Говірки південної Житомирщини і їх відношення до полт.-київ, діал., ПКД, стор. 110.
- 23 О. С. Мельничук. Південноподільська говірка с. Писарівки (Кодимський р-н, Одеської обл.), ДБ, в. III, стор. 65.
- 24 Й. О. Дзензелівський. Цит. праця, стор. 10-11.
- 25 Двійне число в українській мові, 1910, стор. 28.
- 26 В. Гнатюк. Етн. збірник, т. IV, стор. 53 і 42.
- 27 І. Верхратський. Про говір галицьких лемків, 1902, стор. 129.
- 28 А. Крымский. Украинская грамматика, т. II, в. I, 1907, стор. 33.
- 29 Е. Ф. Карский. Русская диалектология, 1924, стор. 142
- 30 Й. О. Дзензелівський. Цит. праця, стор. 10-11. Порівн. І Панькевич, Українські говори Підкарпатської Русі і суміжних областей, стор. 292.
- 31 І. Г. Чередниченко. Синтаксичні явища закарпатських українських говорів, Вопросы славянского языкознания, кн. II, Львів, стор. 205.
- 32 І. Верхратський. Знадоби для пізнання угроруських говорів. Говори з наголосом сталим, ЗНТШ, т. 40, стор. 84.
- 33 Лекции по истории русского языка, вид. IV, М., 1907, стор. 207.
- 34 Историческая грамматика русского языка. Морфология, 1953, стор. 178.
- 35 История древнерусского языка, 1953, стор. 219-220.
- 36 Белорусский язык, 1951, стор. 79.
- 37 Історія форм української мови, 1931, стор. 214. Так само у С. П. Бевзенка. Нариси з історичної граматики української мови, Морфологія, 1953, стор. 118.
- 38 Л. А. Булаховский. Курс русского литературного языка, т. II (Исторический комментарий), вид. IV, 1953, стор. 132.
- 39 Порівн. цілком слушне і підтвержене фактами історії числівників у багатьох мовах зауваження В. О. Богогодицького:
- 40 П. С. Кузнецов. Цит. праця, стор. 178.
- 41 Мовознавство, К, 1952, т. X, стор. 96.
- 42 Критические заметки по истории русского языка, Спб, 1889, стор. 90.
- 43 Т. П. Ломтев навіть пояснює з форм дав.-оруд. відм. **абома**, **двома**, що ще зберігались в давньобілоруській мові, появу о в білор. аобдва (Т. П. Ломтев. Белорусский язык, стор. 79).
- 44 Мовознавство, т. X, К., 1952, стор. 96.
- 45 В. С. Ващенко, Займенникові та числівникові форми в сучасних полтавських говорах, ПКД, стор. 46.
- 46 Ф. Т. Жилко. Українська діалектологія, 1951, стор. 77.
- 47 Лише ці форми наводить І. Верхратський у своїй роботі «Знадоби до пізнання угроруських говорів. Говори з наголосом движимим», ЗНТШ, т. 28, стор. 74. Проте І. Панькевич, Укр. говори Підкарпатської Русі., стор. 294, відмічає за В. Гнатюком. Д. **двум**.

48 І. Ярошенко тут реконструює форму **дву/х/** – Українська мова в молдавських грамотах XIV—XV вв., Збірник комісії для дослідження історії української мови, І. Київ. 1931, стор. 304.

49 Приклад цей, за словами В. Дем'янчука, «не цілком бездоганний», тому що прийменник *на* міг викликати у писаря форму місц. відм. (Морфологія українських грамот 1928, стор. 30). Проте форма іменника (отроковъ) цілком виразно вказує на род. відм. Перед нами, власне, знахідний відм. особи, який дорівнює родовому.

50 С. П. Бевзенко зауважує, що форми родового відм. **тръхъ, четьрхъ**, почали вживатися замість старовинних під впливом місцевого відмінка «вже в найдавніших пам'ятках» (Нариси з історичної граматики української мови. Морфологія, 1953, стор. 120).

51 І. Верхратський. Знадоби... Говори з наголос сталим, стор. 11, 74.

52 Е. К. Тимченко. Функции генитива в южнорусской языковой области, Варшава, 1913, стор. 37.

53 ИОРЯС, т. XX, кн. 3, стор. 293. Мовні дані говірок не підтримують фонетичного пояснення флексії родового відм. множини **-ох (-ов> -оф> -ох)**, – хоча б тому, що тут відсутній перехід **о>і**. За таке пояснення висловився в «Именном склонении в современном русском языке», вып. 2, 1931, стор. 291, акад. С. П. Обнорський.

54. Обстоювана О. І. Соболевським, Очерки из истории русского языка, стор. 115, наявність ще в спільнослов'янській мові форми місцевого відм. множини на **-охъ**, де **о** не походить з **ъ**, не може вважатись доведеною.